ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

BADIIY MATNDA QO‘SHMA GAPLAR TAHLILI
(O‘tkir Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar» romani misolida)

Ko‘klanova Olmaxon Bekimbat qizi
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti 1-kurs talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24372728

Annotatsiya. Maqolada O‘tkir Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar» romanidan tanlab olingan 15 ta gap qurilmasi struktur-semantik jihatdan tahlil qilinadi. Har bir misolda predikativ markazlar soni, qismlarni bog‘lovchi grammatik vositalar va qismlar o‘rtasidagi mazmuniy munosabat aniqlanadi. Tahlil natijasida tanlanmadagi qurilmalarning 11 tasi qo‘shma gap (5 ta ergashgan, 2 ta bog‘langan, 1 ta bog‘lovchisiz, 1 ta aralash tipdagi va 2 ta ko‘chirma gapli qurilma), 4 tasi esa -da, -yu yuklamalari ishtirok etishiga qaramay, uyushiq kesimli sodda gap ekani ko‘rsatildi. Shuningdek, -sa shakli kontekstga ko‘ra nafaqat shart, balki payt va kutilmaganlik munosabatini ham ifodalashi asoslandi. Natijalar qo‘shma gapni tashqi belgilar (bog‘lovchi, tinish belgisi) asosida emas, predikativlik va ega–kesim munosabati mezoni asosida aniqlash zarurligini tasdiqlaydi.
Kalit so‘zlar: qo‘shma gap, predikativ markaz, ergashgan qo‘shma gap, bog‘langan qo‘shma gap, bog‘lovchisiz qo‘shma gap, uyushiq kesim, -sa shakli, badiiy matn, O‘tkir Hoshimov.

Abstract. The article offers a structural-semantic analysis of 15 sentence constructions selected from O‘tkir Hoshimov’s novel “Tushda kechgan umrlar” (“Lives Spent in Dreams”). For each example, the number of predicative centres, the grammatical means linking the clauses and the semantic relation between them are identified. The analysis shows that 11 of the constructions are composite sentences (5 complex sentences with subordinate clauses, 2 compound sentences with coordinating means, 1 asyndetic sentence, 1 mixed-type sentence and 2 constructions with direct speech), while 4 are simple sentences with homogeneous predicates despite containing the particles -da and -yu. It is also shown that, depending on context, the -sa form expresses not only condition but also temporal and unexpectedness relations. The findings confirm that composite sentences should be identified by predicativity and subject–predicate relations rather than by formal markers such as conjunctions or punctuation.
Keywords: composite sentence, predicative centre, complex sentence, compound sentence, asyndetic sentence, homogeneous predicates, -sa form, literary text, O‘tkir Hoshimov.

Аннотация. В статье проводится структурно-семантический анализ 15 синтаксических конструкций, отобранных из романа Уткира Хошимова «Тушда кечган умрлар» («Жизни, прожитые во сне»). Для каждого примера определяются число предикативных центров, грамматические средства связи частей и смысловые отношения между ними. Установлено, что 11 конструкций являются сложными предложениями (5 сложноподчинённых, 2 сложносочинённых, 1 бессоюзное, 1 предложение смешанного типа и 2 конструкции с прямой речью), а 4 – простыми предложениями с однородными сказуемыми, несмотря на наличие частиц -да и -ю. Показано также, что форма на -sa в зависимости от контекста выражает не только условие, но и временные отношения и значение неожиданности. Результаты подтверждают необходимость разграничивать сложное предложение на основе предикативности и субъектно-предикатных отношений, а не формальных признаков (союзов, знаков препинания).
Ключевые слова: сложное предложение, предикативный центр, сложноподчинённое предложение, сложносочинённое предложение, бессоюзное предложение, однородные сказуемые, форма на -sa, художественный текст, Уткир Хошимов.

Kirish

Sintaksisda qo‘shma gap fikrni keng va izchil ifodalashning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi: unda ikki va undan ortiq predikativ qism yagona intonatsion va mazmuniy butunlikni tashkil etadi [5; 6]. Badiiy matnda qo‘shma gaplar voqealar o‘rtasidagi sabab, shart, payt, zidlik va ketma-ketlik munosabatlarini ko‘rsatish bilan birga yozuvchining individual uslubini, qahramonlarning ruhiy holatini va hikoya sur’atini ham belgilaydi.

O‘zbek tilshunosligida qo‘shma gap sintaksisi G‘. Abdurahmonov [1; 2], M. Asqarova [3; 4], A. G‘ulomov va M. Asqarova [5], N. Mahmudov va A. Nurmonov [6], A. Nurmonov va boshqalar [7], R. Sayfullayeva [8] ishlarida atroflicha yoritilgan. An’anaviy grammatikada qo‘shma gaplar qismlarning bog‘lanish usuliga ko‘ra uch turga bo‘linadi: bog‘langan, ergashgan va bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar [5; 9].

Shunga qaramay, badiiy matn misollarini tahlil qilishda amaliy qiyinchilik saqlanib qolmoqda: -da, -yu kabi yuklamalar yoki vergul bilan ajratilgan bir nechta kesim ko‘pincha qo‘shma gap belgisi deb noto‘g‘ri baholanadi, -sa shakli esa kontekstdan qat’i nazar faqat shart ma’nosida talqin qilinadi. Qo‘shma gap bilan uyushiq kesimli sodda gap o‘rtasidagi chegarani aniq ko‘rsatish, ayniqsa, ta’lim jarayoni va badiiy matn tahlili uchun dolzarbdir. Ushbu maqola shu bo‘shliqni muayyan asar materiali asosida to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot maqsadi – «Tushda kechgan umrlar» romanidan tanlangan gap qurilmalarining predikativ tarkibi, qismlararo grammatik aloqa vositalari va mazmuniy munosabatlarini aniqlash hamda ularning badiiy matndagi uslubiy vazifasini izohlash.

Maqsadga erishish uchun quyidagi **vazifalar** belgilandi: qo‘shma gapni aniqlash mezonlarini tavsiflash; tanlangan misollarda predikativ markazlarni ajratish; teng bog‘lanish, ergashish va bog‘lovchisiz aloqa vositalarini ko‘rsatish; qismlar o‘rtasidagi shart, payt, zidlik, ketma-ketlik va aralash munosabatlarni izohlash; uyushiq kesimli sodda gaplarni qo‘shma gaplardan farqlash; aniqlangan qurilmalarning bayon uslubiga ta’sirini yoritish.

Tadqiqot obyekti – O‘tkir Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar» romanidagi qo‘shma gap qurilmalari; **predmeti** – ushbu qurilmalarning predikativ tarkibi, grammatik bog‘lanish vositalari, semantik munosabatlari va uslubiy imkoniyatlari.

Ilmiy yangilik shundaki, roman misollari bog‘lovchi yoki tinish belgisiga qarab emas, predikativ markazlar va ega–kesim munosabati mezoni asosida qayta baholanib, shaklan qo‘shma gapga o‘xshash, lekin aslida sodda gap bo‘lgan qurilmalar ajratib ko‘rsatildi, -sa shaklining kontekstual (payt, kutilmaganlik) ma’nolari aniqlandi.

Adabiyotlar sharhi

O‘zbek tilida qo‘shma gap nazariyasining asoslari G‘. Abdurahmonovning «Qo‘shma gap sintaksisi asoslari» [1] va «Qo‘shma gap sintaksisi» [2] asarlarida yaratilgan. Olim qo‘shma gapning grammatik tabiati, tasnifi va qismlararo munosabatlarini tizimli bayon qilgan. M. Asqarova ergashgan qo‘shma gaplarni va ergashish shakllarini maxsus tadqiq etib [3; 4], ergash gapni bosh gapga bog‘lovchi affiksal vositalar, jumladan -sa shakli va -ar ekan qurilmasining vazifalarini yoritgan. A. G‘ulomov va M. Asqarovaning «Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis» darsligi [5] qo‘shma gaplarning an’anaviy tasnifini mustahkamlagan.

1990-yillardan boshlab o‘zbek sintaksisi struktur-semantik yo‘nalishda rivojlandi. N. Mahmudov va A. Nurmonov gapning markazi sifatida kesimni (kesimlik ko‘rsatkichlarini) olib, sodda va qo‘shma gap chegarasini predikativlik asosida belgilashni taklif qilgan [6]. A. Nurmonov va hammualliflar gapning mazmuniy sintaksisini o‘rganib, grammatik shakl bilan mazmuniy munosabat har doim ham mos kelmasligini ko‘rsatgan [7]. R. Sayfullayeva qo‘shma gaplarning formal-funksional talqinini ishlab chiqib, qo‘shma gapni [WPm, WPm] qolipi – ya’ni kamida ikki kesimlik markaziga ega qurilma sifatida izohlagan [8].

Ushbu tadqiqotlardan kelib chiqadigan muhim nazariy xulosa shuki, gap tarkibida bir nechta tuslangan fe’l bo‘lishi uning qo‘shma gap ekanini anglatmaydi: bitta egaga tegishli, teng aloqadagi kesimlar uyushiq kesim hosil qiladi va gap sodda gap doirasida qoladi [5; 6]. Shuningdek, bir xil grammatik shakl turli kontekstda turli munosabatni ifodalashi mumkin: -sa shakli shart ma’nosidan

tashqari payt yoki kutilmagan holatni ham bildiradi [4; 5]. Mazkur maqolada shu qarashlar nazariy tayanch sifatida olinadi.

Materiallar va metodlar

Tadqiqot materiali O‘tkir Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar» romani matnidan maqsadli tanlab olingan 15 ta gap qurilmasidir [10]. Misollar turli bog‘lanish turlarini (ergashish, teng bog‘lanish, bog‘lovchisiz aloqa, ko‘chirma gap) hamda shaklan qo‘shma gapga o‘xshash, lekin tasnifi munozarali bo‘lgan qurilmalarni qamrab olish tamoyili asosida tanlandi. Iqtiboslarda roman nashrining sahifa raqami qavs ichida ko‘rsatiladi.

Tadqiqotda tavsifiy metod, sintaktik (predikativ markazlarni ajratish) tahlil, kontekstual tahlil va qiyosiy usul qo‘llandi. Qo‘shma gapni aniqlashda uch mezonga tayanildi: 1) kamida ikki predikativ markaz (o‘z egasi va kesimlik ko‘rsatkichiga ega qism) mavjudligi; 2) qismlar o‘rtasida grammatik aloqa (bog‘lovchi, yuklama, affiks, ohang) borligi; 3) qismlarning yagona mazmuniy-intonatsion butunlik hosil qilishi. Bog‘lovchi yoki tinish belgisi yolg‘iz o‘zi yetarli dalil hisoblanmadi.

Har bir misol uchun quyidagi savollarga javob izlandi: gapda nechta predikativ markaz bor va ularning egalari bir xilmi; qismlar qanday vosita bilan bog‘langan; qismlar o‘rtasida qanday mazmuniy munosabat yuzaga kelgan; bu munosabat bayon sur’ati yoki tasvirga qanday ta’sir qilgan.

Tadqiqot chegarasi. Ish roman matnining to‘liq korpusiga asoslanmagan va qo‘shma gaplar miqdoriy jihatdan sanalmagan. Shu sababli qo‘shma gap turlarining romandagi chastotasi haqida xulosa chiqarilmaydi; natijalar tanlab olingan misollarning sifat tahliliga asoslanadi.

Natijalar

1. Ergashgan qo‘shma gaplar

(1) Sal og‘irroq ish qilsa, yoqmasroq ovqat yesa tamom: o‘ng ko‘kragining tagi simmillab og‘riydi (b. __).

Gap uch bosqichli ko‘p qismli qurilmadir. Sal og‘irroq ish qilsa va yoqmasroq ovqat yesa – o‘zaro uyushgan ikki shart ergash gap; ularning egasi (u) ifodalanmagan. Bosh gap vazifasini tamom so‘zi bajaradi. Ikki nuqtadan keyingi o‘ng ko‘kragining tagi simmillab og‘riydi qismi o‘z egasiga (tagi) ega bo‘lib, tamom so‘zining mazmunini bog‘lovchisiz izohlaydi. Ergash gaplar bosh gapga -sa shart mayli shakli orqali bog‘langan, munosabat – shart-natija. Demak, bu gap ergashgan qo‘shma gap asosida tuzilgan, bog‘lovchisiz izoh qismi bilan murakkablashgan aralash tipdagi qurilmadir.

(2) Suv sepsang, yerga yopishib qoladi (b. __).

Ikki predikativ markaz: sepsang (ergash gap) va yopishib qoladi (bosh gap). Ergash gap kesimidagi -sa shakli va II shaxs -ng qo‘shimchasi umumlashgan shaxs ma’nosini beradi; bosh gap egasi kontekstdan anglashiladi. Vosita – -sa shakli, munosabat – shart. Shart ergash gapli qo‘shma gap.

(3) Bir mahal ko‘zini ochsa, tepasida Muxtaram opa, Dilya, Rustam turishibdi (b. __).

Ergash gap (bir mahal ko‘zini ochsa) va bosh gapning (tepasida Muxtaram opa, Dilya, Rustam turishibdi) egalari turlicha: ergash gapda qahramon, bosh gapda uyushiq ega Muxtaram opa, Dilya, Rustam. -sa shakli bu yerda shartni emas, payt va kutilmaganlik munosabatini bildiradi: ko‘z ochilgan payt va shu paytda kutilmagan holatning kashf etilishi. Bu ma’noni bir mahal payt ifodasi hamda bosh gap kesimidagi -ibdi shakli (yangi anglangan holat) kuchaytiradi. Demak, gap payt ergash gapli qo‘shma gapdir.

(4) Qizig‘i shundaki, to‘rt kun uyqusizlikka chidagan odam najas yetishdan or qilibdilar (b. __).

Bosh gap qizig‘i shundaki bo‘lib, uning kesimi shunda ko‘rsatish olmoshi bilan ifodalangan; bu olmosh korrelyat vazifasini bajaradi va uning mazmunini ergash gap ochib beradi. Ergash gap bosh gapga -ki bog‘lovchisi orqali bog‘lanadi va bosh gapdan keyin keladi. Bu – kesim ergash gapli qo‘shma gap. Ergash gap kesimidagi -ibdilar shakli hurmat ko‘pligi va eshitilgan (bevosita guvoh bo‘linmagan) xabar ma’nosini beradi.

(5) Shahnoza zinalardan tushib borarkan, vujudida allaqanday loqaydlik, karaxtlik sezdi (b. __).

Gapda ikki tuslanuvchi kesim bor: tushib borarkan va sezdi. Birinchi qism ikkinchisiga -(a)r ekan (-arkan) shakli orqali tobelanadi va payt munosabatini bildiradi: ikki harakat bir vaqtda yuz beradi. Shu sababli bu gapni bog‘lovchisiz qo‘shma gap deb qarash to‘g‘ri emas: qismlar teng emas, aloqa ohang orqali emas, affiksal vosita orqali ta’minlangan. An’anaviy grammatikaga ko‘ra, bu payt ergash gapli qo‘shma gapdir [4; 5]. Biroq ikki qismning egasi bitta (Shahnoza) bo‘lgani uchun ayrim tadqiqotchilar -

arkan li qismni payt holi vazifasidagi oborot deb ham baholaydi; bu munozarali holat tahlilda alohida qayd etiladi.

2. Bog‘langan qo‘shma gaplar

(6) Payqashimcha, namoz o‘qigisi keladi-yu, atrofdagilarga kulgi bo‘lishdan istihola qiladi (b. __).

Payqashimcha – kirish so‘z. Birinchi qismning grammatik egasi o‘qigisi (-gi + egalik shakli), kesimi keladi; ikkinchi qismning egasi ifodalanmagan (u), kesimi istihola qiladi. Grammatik egalar turlicha bo‘lgani uchun bu uyushiq kesim emas, ikki predikativ qismdan iborat bog‘langan qo‘shma gapdir. -yu yuklamasi bu yerda ammo, lekin kabi zidlov bog‘lovchisi vazifasida keladi: istak va uni amalga oshirishga to‘sqinlik qiluvchi uyat hissi qarama-qarshi qo‘yiladi.

(7) Hayhotday hovlida ona-bola shumshayib qolishgan, ammo ayasi hech qachon hech kimga hasrat qilmas edi (b. __).

Qismlarning egalari turlicha (ona-bola va ayasi), kesimlari mustaqil (qolishgan, qilmas edi). Qismlar teng huquqli bo‘lib, ammo zidlov bog‘lovchisi bilan bog‘langan; munosabat – zidlik. Birinchi qismdagi tashqi ayanchli holat ikkinchi qismdagi ichki matonat bilan qarama-qarshi qo‘yilib, qahramon xarakteri ochiladi.

3. Bog‘lovchisiz qo‘shma gap

(8) Sho‘rva tortildi, osh damlandi (b. __).

Ikki predikativ qismning egalari turlicha (sho‘rva, osh), kesimlar majhul nisbatda. Qismlar bog‘lovchisiz, sanash ohangi va vergul orqali birikkan; munosabat – ketma-ketlik (payt). Majhul nisbat va bog‘lovchisiz tuzilish bajaruvchini emas, voqealarning o‘zini birinchi o‘ringa chiqarib, tayyorgarlik jarayonini tez va ixcham tasvirlaydi.

4. Aralash tipdagi va ko‘chirma gapli qurilmalar

(9) Osmonda qat-qat bulutlar ohista suzib borar, baland-balanddan turnalarning horg‘in nolasi eshitilar, ammo o‘zi ko‘rinmasdi (b. __).

Gap uch predikativ qismdan iborat: [1] bulutlar suzib borar, [2] nolasi eshitilar, [3] (turnalarning) o‘zi ko‘rinmasdi. 1- va 2-qismlar bog‘lovchisiz, bir paytlik munosabatida birikkan; 2- va 3-qismlar ammo zidlov bog‘lovchisi bilan bog‘langan. Birinchi ikki qismdagi -ar shakli o‘tgan zamon ma’nosini oxirgi qismdagi -di (edi) bilan birgalikda ifodalaydi; bu umumiy zamon ko‘rsatkichi qismlarning yaxlitligini ta’minlaydi. Demak, bu – teng bog‘lanish va bog‘lovchisiz aloqa birlashgan aralash tipdagi qo‘shma gap. U ovoz eshitilib, manbaning ko‘rinmasligi orqali sog‘inch va noaniqlik kayfiyatini yaratadi.

(10) «Donolar hayotni kuzaturlar jim»... dedi o‘ychanlik bilan (b. __).

Qurilma ko‘chirma gap (Donolar hayotni kuzaturlar jim) va muallif gapidan (dedi o‘ychanlik bilan) iborat. Ko‘chirma gapli qurilmalar o‘zbek grammatikasida bog‘langan, ergashgan va bog‘lovchisiz qo‘shma gaplardan alohida, o‘zga gapli qurilma sifatida qaraladi [5]. Ko‘chirma qismdagi inversiya (jim holining kesimdan keyin kelishi) unga she’riy ohang beradi. Qismlar ohang orqali birikkan; tinish belgisi me’yorga ko‘ra quyidagicha bo‘lishi lozim: «Donolar hayotni kuzaturlar jim...» – dedi o‘ychanlik bilan.

(11) Bugun ukangdan yo dilgirom keladi, yo o‘zi kirib keladi, xamir uchdi, dedilar (b. __).

Qurilma ko‘chirma qism va muallif gapidan (dedilar) iborat. Ko‘chirma qismning o‘zi uch predikativ qismli qo‘shma gapdir: [1] yo dilgirom keladi va [2] yo o‘zi kirib keladi takroriy yo...yo ayiruv bog‘lovchisi bilan bog‘langan (ikki imkoniyatdan biri); [3] xamir uchdi qismi oldingi qismlarga bog‘lovchisiz birikib, bashoratning asosini (xalq irimini) bildiradi. Shunday qilib, ko‘chirma qism ichida teng bog‘lanish va bog‘lovchisiz aloqa birikkan. Dilgirom (telegramma) shakli va dedilar hurmat ko‘pligi personaj nutqining jonli, xalqona xususiyatini aks ettiradi.

5. Qo‘shma gapga o‘xshash uyushiq kesimli sodda gaplar

Quyidagi to‘rt misolda -da yoki -yu yuklamalari mavjud, lekin barcha kesimlar bitta egaga tegishli. Bunday gaplarda ikkinchi predikativ markaz shakllanmaydi, shu sababli ular uyushiq kesimli sodda gap hisoblanadi [5; 6].

(12) Qurbonoy xola yaqin borib gavda ustiga egildi-yu, dahshat ichida o‘zini orqaga tashladi (b. __).

Ega bitta – Qurbonoy xola; kesimlar egildi va tashladi uyushgan. -yu yuklamasi biriktiruv vazifasida kelib, harakatlarning tez ketma-ketligini bildiradi. Borib ravishdoshi hol vazifasidagi oborotni tashkil etadi.

(13) Qaytib kelib, o‘zining paxtasini ham yengilgina ko‘tardi-da, yo‘l chetida turgan «telejka» tomon tez-tez yurib ketdi (b. __).

Barcha harakatlar bitta subyektga tegishli: qaytib kelib – ravishdosh oboroti, ko‘tardi va yurib ketdi – uyushiq kesimlar. -da yuklamasi ketma-ketlik ma’nosini ifodalaydi.

(14) Komissar birpas qor tepkilab turdi-da, to‘satdan so‘radi (b. __).

Ega – komissar, uyushiq kesimlar – tepkilab turdi va so‘radi; -da yuklamasi ketma-ketlikni bildiradi. To‘satdan ravishi ikkinchi harakatning kutilmaganligini ta’kidlaydi.

(15) Qiz bir zum o‘ylanib turdi-da, qo‘shib qo‘ydi (b. __).

Ega – qiz, uyushiq kesimlar – o‘ylanib turdi va qo‘shib qo‘ydi; -da orqali ketma-ketlik ifodalangan.

Tahlil natijalari 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval. Tanlangan misollarning tasnifi

№	Qurilma turi	Bog‘lanish vositasi	Mazmuniy munosabat
1	Ergashgan qo‘shma gap asosidagi aralash qurilma	-sa; bog‘lovchisiz izoh (:)	shart-natija; izoh
2	Shart ergash gapli qo‘shma gap	-sa	shart
3	Payt ergash gapli qo‘shma gap	-sa	payt, kutilmaganlik
4	Kesim ergash gapli qo‘shma gap	-ki + shu (korrelyat)	izohlash
5	Payt ergash gapli qo‘shma gap (munozarali)	-(a)r ekan	bir paytlik
6	Bog‘langan qo‘shma gap	-yu (zidlov vazifasida)	zidlik
7	Bog‘langan qo‘shma gap	ammo	zidlik
8	Bog‘lovchisiz qo‘shma gap	ohang, vergul	ketma-ketlik
9	Aralash tipdagi qo‘shma gap	ohang + ammo	bir paytlik + zidlik
10	Ko‘chirma gapli qurilma	ohang, tire	nutq ko‘chirish
11	Ko‘chirma gapli qurilma (ichida aralash qo‘shma gap)	yo...yo; ohang	ayiruv; asoslash
12–15	Uyushiq kesimli sodda gap	-yu, -da (biriktiruv)	ketma-ketlik

Muhokama

Natijalar qo‘shma gapni tashqi belgilar asosida aniqlash xatoga olib kelishini ko‘rsatadi. -da yoki -yu yuklamasi, vergul bilan ajratilgan bir nechta kesim gapni o‘z-o‘zidan qo‘shma gapga aylantirmaydi: 12–15-misollarda kesimlar bitta egaga tegishli bo‘lgani uchun ular uyushiq kesimli sodda gaplardir. Aksincha, 6-misolda xuddi shu -yu yuklamasi ikki turli grammatik egaga ega qismlarni bog‘lab, bog‘langan qo‘shma gap hosil qilgan. Demak, hal qiluvchi mezon – yuklamaning o‘zi emas, balki ega–kesim munosabati va predikativ markazlar sonidir. Bu xulosa N. Mahmudov va A. Nurmonov [6] hamda R. Sayfullayeva [8] tomonidan ilgari surilgan predikativlik mezoniga mos keladi.

-sa shaklining talqini ham kontekstga bog‘liq. 1- va 2-misollarda u shart-natija munosabatini, 3-misolda esa payt va kutilmaganlik ma’nosini ifodalaydi. Kutilmaganlik ma’nosi -sa shaklining yolg‘iz o‘zidan emas, bir mahal payt ifodasi va bosh gapdagi -ibdi shakli bilan birgalikda yuzaga chiqadi. Bu M. Asqarova [4] va A. G‘ulomov – M. Asqarova [5] ishlarida qayd etilgan -sa ning ko‘p ma’noliligi haqidagi qarashni badiiy matn materiali bilan tasdiqlaydi.

5-misol sodda va qo‘shma gap chegarasidagi qurilmalarga misol bo‘ladi: -(a)r ekan shakli an’anaviy tasnifda payt ergash gap vositasi sanaladi, ammo ikki qismning egasi bitta bo‘lgani uchun uni ravishdosh oboroti sifatida talqin qilish imkoni ham bor. Bunday holatlarda tadqiqotchi qaysi mezonga tayanganini aniq ko‘rsatishi lozim.

Uslubiy nuqtayi nazardan tahlil qilingan qurilmalar romanda turli vazifalarni bajaradi. Shart va payt ergash gapli qo‘shma gaplar (1–3) qahramon holatining sababini yoki voqea ro‘y bergan paytni ko‘rsatadi. Zidlov munosabatli gaplar (6, 7, 9) tashqi holat bilan ichki kechinma o‘rtasidagi ziddiyatni ochadi. Bog‘lovchisiz qo‘shma gap (8) va uyushiq kesimli sodda gaplar (12–15) harakatlar ketma-ketligini ixcham berib, hikoya sur’atini tezlashtiradi. Ko‘chirma gapli qurilmalar (10, 11) esa personaj nutqining o‘ziga xosligini – falsafiy mushohadani yoki xalqona ishonchni – saqlab qoladi.

Xulosa

O‘tkir Hoshimovning «Tushda kechgan umrlar» romanidan tanlangan 15 ta qurilma tahlili quyidagi xulosalarga olib keldi:

1. Tanlanmadagi qurilmalarning 11 tasi qo‘shma gap yoki ko‘chirma gapli qurilma (5 ta ergashgan, 2 ta bog‘langan, 1 ta bog‘lovchisiz, 1 ta aralash tipdagi, 2 ta ko‘chirma gapli), 4 tasi esa uyushiq kesimli sodda gapdir.

2. -da va -yu yuklamalari qo‘shma gap belgisi bo‘la olmaydi; qurilmaning turi predikativ markazlar soni va ega–kesim munosabatiga qarab belgilanadi.

3. -sa shakli badiiy matnda shart ma’nosidan tashqari payt va kutilmaganlik munosabatini ham ifodalaydi; bu ma’no leksik vositalar (bir mahal) va bosh gap kesimi shakli (-ibdi) bilan birgalikda yuzaga chiqadi.

4. Qo‘shma gaplar romanda tashqi tasvir va ichki holatni birlashtirish, qarama-qarshi holatlarni yonma-yon qo‘yish va voqealar rivojini ixcham ifodalash vositasi sifatida xizmat qiladi.

Kelgusida tadqiqotni roman matnining to‘liq elektron korpusi asosida davom ettirib, qo‘shma gap turlarining miqdoriy taqsimotini aniqlash va uni yozuvchining boshqa asarlari bilan qiyoslash maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdurahmonov G‘. Qo‘shma gap sintaksisi asoslari. – Toshkent: O‘zSSR FA nashriyoti, 1958.
2. Abdurahmonov G‘. Qo‘shma gap sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1964.
3. Asqarova M. Hozirgi zamon o‘zbek tilida qo‘shma gaplar. – Toshkent, 1960.
4. Asqarova M. O‘zbek tilida ergashish formalari va ergash gaplar. – Toshkent: Fan, 1966.
5. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987.
6. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
7. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo‘jayeva S. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1992.
8. Sayfullayeva R. Hozirgi o‘zbek tilida qo‘shma gaplarning formal-funksional talqini. – Toshkent, 1994.
9. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2009.
10. **Manba**
11. Hoshimov O‘. Tushda kechgan umrlar: roman. – Toshkent: [nashriyot], 2024. – [__] b.